

Christina Carlsson Wetterberg

Kvinnor, arbete och åldrande Textilarbeterskor i Malmö 1870—1918

Inledning

Äldre människors villkor i samhället är ett problem som rönt allt större intresse inom forskningen under senare år. Detta intresse kan härledas ur de drastiska förändringar av befolkningens åldersstruktur, med en allt större förskjutning uppåt i åldrarna, som redan inträtt och som kommer att bli alltmer markant under de närmaste årtiondena. Huvudparten av åldringsforskningen hör hemma inom de medicinska och samhällsvetenskapliga fälten, men även bland historiker har detta problemområde uppmärksammats.¹

Som ofta framhålles är dagens ”åldringsproblem” i stor utsträckning ett kvinnoproblem. Enligt en uppgift från 1978 var 80 % av alla ensamboende individer över 65 år i Europa kvinnor.² Gruppen äldre kvinnor ökar snabbare än gruppen äldre män. Den förväntade medellivslängden för svenska kvinnor var år 1981 79 år och för män 73 år.³ Kvinnornas längre medellivslängd är emellertid inget nytt fenomen, även om det i dag är mer uttalat än tidigare. Uppgifter från 1700-talet visar att kvinnorna redan då levde längre än männen.⁴

Men de äldre kvinnorna inte bara var/är fler. Deras åldrande ser också anorlunda ut än männens. Åldrandets olika innebörd för män respektive kvinnor har emellertid inte problematiserats närmare inom åldringsforskningen. Vissa specifika drag i kvinnors åldrande har förvisso noterats, men det har då snarast rört sig om empiriska konstateranden och inte varit ett resultat av att den köns-mässiga arbetsdelningen och kön som social kategori varit utgångspunkt för analysen.⁵

Om åldringsforskningen kan sägas lida brist på studier ur kvinnoperspektiv, så gäller för kvinnoforskningen att den endast i begränsad omfattning ägnat de senare faserna i livscykelns uppmärksamhet och hittills huvudsakligen koncentrerat sig på förhållanden som rör den fertila delen av kvinnornas liv. Behovet av en forskning rörande äldre kvinnors villkor har emellertid börjat uppmärksammas under senare år från båda dessa håll.⁶

Kvinnor och åldrande

Vad innebär då begreppen äldre och åldrande? Analytiskt kan vi skilja mellan biologiskt, psykologiskt och socialt åldrande. I det här sammanhanget är det i första hand det sistnämnda som är i blickpunkten, dvs hur åldrandet, faktiskt och ideologiskt, definieras i samhället.

Varje samhälle har någon typ av ålderskategorisering av medlemmarna. Livscykelns delas upp i olika faser, där övergången från en fas till en annan innebär en ny social roll och eventuella statusförändringar. Övergången kan vara av större eller mindre betydelse, kan innebära högre, lägre eller samma status, kan vara mer eller mindre formaliserad och ritualiserad.⁷ Begreppet äldre ger associationer till en ny fas i livet då människan inte längre fyller sin tidigare sociala funktion och eftersom mäns och kvinnors liv i många avseenden varit olika är det rimligt att anta att också åldrandet ter sig olika. Denna insikt får emellertid inte skymma att åldrandets faktiska innebörd har varierat mellan kvinnor ur olika samhällsklasser. En åldringsforskning med kvinnoperspektiv måste vara flerdimensionell och sträva efter att blottlägga hur kön, klass och ålder är interrelaterade.⁸

Åldrandet i dagens samhälle beskrivs ofta i termer av förluster och beroende; att de äldre saknar en meningsfull uppgift och att de i takt med att åldern gör sig påmind blir alltmer beroende av sin omgivning. Inom åldringsforskningen har det varit vanligt att relatera åldrandet till utträdet ur arbetslivet.⁹ Den viktigaste sociala verksamheten blir enligt detta synsätt arbetet, i betydelsen avlönat arbete. Detta är ytterligare ett exempel, som kan läggas till raden av i andra sammanhang framförda, på hur mannen utgör normen i föregivet generella vetenskapliga definitioner. Denna definition kan endast i begränsad omfattning tillämpas på kvinnorna. Eftersom kvinnorollen är mer komplex, kan åldrandet inte ensidigt relateras till utträdet ur arbetslivet. Många kvinnor har aldrig förvärvat arbetat, andra och sannolikt de flesta har gjort det i varierande omfattning och under olika skeden av livscykelns, medan endast en minoritet yrkesarbetat på heltid under hela sitt vuxna liv.¹⁰ "For older women 'retirement' implies both more and less than leaving the paid labour force. As she grows older, a woman may never retire, or she may retire several times: as a mother, as a wife, or as an employée".¹¹

Kanhända var åldrandet för män och kvinnor mer likartat i bondesamhället och för båda könen kopplat till arbetsförmågans avtagande. Det kan dessutom tänkas att kvinnans mot småproduktionen inriktade arbetsuppgifter kan ha inneburit att hon drabbades mindre hårt av det biologiska åldrandet.¹² Alla arbetade så länge de kunde och försörjningsmöjligheterna vid inträdande arbetsförmåga hängde samman med ekonomisk ställning.

I och med kapitalismens framväxt blir förhållandena annorlunda. Successivt sker en rumslig åtskillnad mellan produktion och reproduktion, och en stor del av kvinnoarbetet kommer nu att ske i form av oavlönat arbete inom den egna familjen, avskilt från samhället i övrigt. Kvinnorna blir i större utsträckning

ekonomiskt beroende av männen och deltagandet i arbetslivet blir mer tillfälligt.

För männen fortfar det sociala åldrandet att vara relaterat till arbetets, nu lönearbetets, upphörande. För kvinnornas del vore det kanske rimligare att relatera det sociala åldrandet till modersrollen snarare än yrkesrollen. Utgångspunkten är då antagandet att kvinnans i särklass viktigaste sociala funktion under 1900-talet varit att föda och fostra barn. Begreppet äldre kopplas då till den fas i livscykelns då kvinnan antas ha avslutat arbetet med att fostra egna barn. Men denna definition är inte heller tillfredsställande. Här förlorar vi ur sikte de ogifta självförsörjande kvinnorna, de som inte uppburit rollen som maka och mor, vidare skymms det tillfälliga, säsongbetonade arbetet samt det deltidsarbete som vid sidan av hemarbetet varit många kvinnors lott.

Innan vi fått mer kunskap om hur kvinnors verklighet de facto sett ut bör vi därför hellre arbeta med en öppen definition, som kan inrymma kvinnors varierande livssituation — ekonomiskt och familjemässigt. Annars finns det en risk för att forskningen för vidare den stereotypa bild av 1900-talskvinnan som hemmafru som finns i samhället och som i mångt och mycket också styrt lagstiftarna.

Jag skall i denna artikel presentera några delresultat från en studie rörande äldre arbetarkvinnors situation i Sverige kring sekelskiftet. Materialsituationen för denna, liksom för övriga kvinnohistoriska studier, har varit problematisk på så sätt att framför allt statistiska uppgifter av olika slag oftast har männen och det avlönade heltidsarbete som utgångspunkt. Även om målsättningen är att få grepp om kvinnors mer mångfacetterade verklighet — där barn, annat omsorgsarbete, hushållsarbete och olika former av lönearbete tagit olika utrymme under livscykelns olika faser — tvingas vi ofta, *för att överhuvudtaget få fram upplysningar både om kvinnors lönearbete och familjesituation*, att utgå från kvinnor som under en längre tidsrymd haft stadigvarande heltidsarbete. Så också i detta fall, där den lokala studien koncentrerats till äldre kvinnliga industriarbeterskor. Detta reducerar möjligheterna att formulera mer breda generaliseringar som kan innefatta alla arbetarkvinnor, men ger oss å andra sidan större möjligheter att kontrastera mäns och kvinnors situation. Och som kommer att framgå inte bara arbetade män och kvinnor på olika villkor när de var unga utan deras situation på ålderdomen såg också mycket olikartad ut.¹³

Kvinnorna och pensionslagstiftningen

Den ekonomiska och sociala omvandlingen under 1800-talet gav på sikt upphov till ett "åldringsproblem", framför allt i de lägre samhällsklasserna. I det nya produktionssättet gavs inte de äldre samma möjligheter som tidigare att fortsätta att arbeta på äldre dagar. Efter hand fick staten träda in och försöka att lagstiftningsvägen lösa de äldres försörjningsproblem. Den år 1913 beslutade allmänna folkpensionsförsäkringen skall ses i detta perspektiv.¹⁴

År 1907 hade en kommitté — Ålderdomsförsäkringskommittén — tillsatts för

att utreda frågan. Omfattande statistiska utredningar rörande de äldres dåvarande och förväntade försörjningssituation genomfördes.

Utredningen visade att det år 1907 fanns ca 642.000 personer över 60 år i Sverige (ca 12 % av befolkningen som helhet). 335.341 av dessa, dvs drygt hälften utgjordes av gifta par. Av de resterande ej gifta var 206.272 kvinnor och 100.554 män. De ensamstående äldre kvinnorna var således mer än dubbelt så många som de äldre ensamstående männen. Kvinnorna erhöll också i större utsträckning än männen ekonomiskt understöd, antingen i form av fattigvård eller understöd från enskilda. Detta gällde 57 % av de ensamstående kvinnorna mot 32 % av männen.¹⁵

Av de understödda männen fick ca hälften understöd i form av fattigvård, eventuellt kombinerat med understöd från enskilda. Bland kvinnorna däremot var andelen som erhöll understöd endast av enskilda något högre, 58 %. Eftersom de äldre ensamstående kvinnorna var så många fler utgjorde de dock ändå en klar majoritet (74%) av de äldre ensamstående fattigvårdstagarna.¹⁶

Utredningen visade också att de äldre ensamstående kvinnorna i mindre utsträckning än männen hade inkomst av eget arbete. Bland de icke-taxerade, vilket var den stora majoriteten av de äldre, var det 33 % av de ensamstående kvinnorna som hade inkomst av arbete, mot 42 % av de ensamstående männen och 56 % av de gifta männen. Några motsvarande uppgifter för de gifta kvinnorna uppges inte i utredningen pga de stora bristerna i registreringen av gifta kvinnors förvärsarbete.¹⁷ När det gäller uppgifterna om kvinnors arbete bör dock en reservation göras, då "understöd från enskilda" säkerligen många gånger kan ha varit detsamma som en ersättning för utfört arbete.

Vad ålderdomsförsäkringskommitténs utredning således klart visade var att försörjningsproblemen på ålderdomen drabbade de äldre ensamstående kvinnorna i särskilt hög grad och att dessa i mindre utsträckning än männen i motsvarande grupp kunde försörja sig genom lönearbete. Trots detta underlät riksdagen att införa någon änkepension — 70 % av de ensamstående kvinnorna var änkor¹⁸ — i samband med att man nu beslutade om den allmänna pensionsförsäkringen. Motiveringen var ekonomisk — det skulle kosta för mycket.¹⁹ Eftersom det pensionssystem som infördes byggde på inkomstrelaterade avgifter inbar detta att de fattiga och äldre ensamstående kvinnorna fortfor att vara en ytterst utsatt grupp, ekonomiskt och socialt. De hemarbetande hustrurna placerades i lägsta pensionsklass, vilket gjorde dem till den kanske mest utsatta gruppen i händelse av att de blev änkor.²⁰ Denna tidiga pensionsreform innehöll dessutom den klart könsdiskriminerande bestämmelsen att kvinnornas avgiftspension sattes lägre än männens. Detta gjorde man med hänvisning till kvinnans högre invaliditetsgrad och till hennes längre livslängd.²¹ De mest behövande fick således minst!

En närmare granskning av Ålderdomsförsäkringskommitténs försvar för sitt förslag att ge kvinnorna som grupp lägre pensionsbelopp visar att man, som i så många sammanhang vid denna tid, utgick från och i sitt förslag byggde in ett kvinnligt *ekonomiskt beroende*. Det lägre beloppet antogs nämligen kunna kom-

penseras av att kvinnorna i större utsträckning skulle kunna bo kvar hos barn eller andra anhöriga.²² Därmed frångicks för kvinnornas del den generella målsättningen med införande av ett pensionsystem överhuvudtaget, nämligen att befria "...de gamla och orkeslösa från tvånget att för sitt uppehälle vara afhängiga af fattigvården eller anhöriga", och ge dem "en viss grad af ekonomiskt oberoende och möjlighet att inrätta sitt lif någorlunda efter egen åstundan".²³

Det som ytterst låg till grund för den äldre kvinnans utsatthet, och som gör det än i dag, var det förhållandet att pensionens storlek var beroende av arbetsinkomst. De gifta hemarbetande kvinnorna räknades inte ha någon inkomst, betalade endast minimiavgiften och fick därmed den minsta pensionen. Ett formellt könsneutralt system skulle, så länge det var relaterat till det avlönade arbetet, inte nämnvärt ha förbättrat de äldre kvinnornas situation. Kvinnans förvärvsarbete var, beroende på hennes reproduktiva ansvar, i regel av mer eller mindre tillfällig art och kvinnornas löner var generellt sett lägre än männens. Skillnaden mellan formell och reell jämställdhet påtalas i Kerstin Abukhanfusas studie över svensk sociallagstiftning under 1900-talet. "...de personer som hävdar sig bäst på arbetsmarknaden får ... de största pensionerna, medan de med arbetsmarknadsmässiga handikapp får de minsta pensionerna. Och det mest generella av dylika handikapp var 1913 och är ännu vid 1980-talets mitt kvinnligt kön...".²⁴

Den uttryckliga särbehandlingen av kvinnorna som grupp var ett generellt drag i de tidiga pensionssystemen i Västeuropa vid denna tid. Detta har bl a påtalats av socialhistorikern Peter Stearns. Vad han framförallt uppehåller sig vid är det faktum att kvinnornas pensionsålder ofta sattes lägre än männens. Detta relaterar han till då rådande allmänna föreställningar om att kvinnans åldrande satte in tidigare, en föreställning som han visar har rötter långt bakåt i tiden.²⁵ Detta kan ses som ett exempel på hur en stereotyp bild av kvinnan styr politikens handlande, och inte de faktiska förhållandena.²⁶ Om verkligheten skulle tagits till utgångspunkt skulle det i det här fallet ha varit rimligare att kategorisera efter t ex yrkets art, eftersom det inte fanns någon underbyggd information som entydigt visade att kvinnors arbetsförmåga generellt skulle avta tidigare än männens.²⁷

Antagandet om kvinnors tidigare åldrande återfinns vi också hos de svenska lagstiftarna. Den lägre folkpensionen för kvinnor hade delvis denna motivering, likaså beslutet om tidigare pensionsålder för kvinnliga statstjänstemän på 1920-talet.²⁸ Båda besluten genomfördes för övrigt i strid mot de organiserade kvinnornas uttryckliga vilja.²⁹ Så sent som i samband med diskussionerna om den allmänna tjänstepensioneringen på 1950-talet framfördes förslag om lägre pensionsålder för kvinnor, vilket emellertid inte fick gehör.³⁰

Hur klarade kvinnorna sin ålderdom när de yttre förutsättningarna var så ogynnsamma? Peter Stearns, som studerat franska förhållanden, kommer i sin studie fram till att kvinnornas lösning legat i en stark familjeorientering och inriktning på personliga relationer.³¹ När han diskuterar kvinnornas speciella strategi för att klara sin ålderdom tycks han förutsätta att kvinnorna inte har

förvärvsarbetat. Samtidigt framkommer det dock i hans övriga framställning att vi vet föga om hur äldre kvinnors arbete och försörjningsmöjligheter förändrats över tid och att behovet av forskning på detta område är stort.

Först år 1948 infördes en allmän änkepensionering i Sverige.³² Det var också vid denna tid, genom pensionsreformen 1946, som den allmänna folkpensionen blev tillräckligt stor för att man någorlunda drägligt skulle kunna leva på den.³³ Fram till dess kunde folkpensionen ensam inte tjäna som försörjning på äldre dagar, varken för män eller kvinnor. Den äldre kvinna som inte försörjdes av sin man måste söka sin utkomst på annat sätt. I vilken utsträckning kunde hon lita till släktingars stöd, i första hand barnens, och i vilken utsträckning kunde hon försörja sig genom eget arbete?

Som framkom ovan kan viss generell information hämtas ur Ålderdomsförsäkringskommitténs tryckta utredning när det gäller tiden kring sekelskiftet, t ex att de äldre ensamstående kvinnorna i så stor utsträckning var understödstagare. Men för att få mer konkret information om de äldre kvinnornas, i detta fall arbetarkvinnornas, ekonomiska och sociala situation krävs att vi går ner på lokal nivå.

Här skall vi inleda med att titta närmare på vilka generella upplysningar Ålderdomsförsäkringskommitténs primärmaterial ger om de äldre ensamstående kvinnornas situation i Malmö.³⁴ Därefter presenteras en specialstudie av en textilfabrik i staden, Malmö Yllefabrik. Undersökningen täcker perioden 1870—1918, men skall senare föras fram till ca 1950.

Äldre arbetarkvinnor i Malmö

1. Försörjningsförhållandena för äldre, ensamstående män och kvinnor i Malmö år 1907

År 1907 fanns i Malmö 2024 ogifta kvinnor (inkluderar änkor och frånskilda) över 60 år Malmö. Av dessa hade 1276 st (63 %) inkomst av något slag. Deras inkomster var dock i regel mycket låga och hela tre fjärdedelar av dessa kvinnor tillhörde gruppen icke-taxerade.

De ogifta kvinnorna var tre gånger så många som motsvarande grupp bland männen. Av de 689 ensamstående männen var det nära 80 % som hade egen inkomst och av dessa var det endast en tredjedel som tillhörde gruppen icke-taxerade.

Kvinnorna saknade således i högre utsträckning än männen egna inkomster och de inkomster de hade var generellt sett lägre. Detta innebar att kvinnorna var i större behov av underhåll av olika slag. 61 % av de ogifta kvinnorna uppges få underhåll mot 30 % av de ogifta männen. Bland de gifta männen gällde detta endast 10 %.³⁵ Som framkommer av tabell 1 var det i Malmö, liksom på riksnivå, en större andel av de ogifta männen än av kvinnorna som erhöll fattigvård, men

kvinnornas utgjorde även här ändå den övervägande majoriteten (75 %) av fattigvårdstagarna.

Tabell 1. Ogifta kvinnor*, ogifta män* och gifta män över 60 år i Malmö 1907 som uppbar olika former av understöd. Procentuell andel inom parentes.

Understöd	og kvinnor*	og män*	g män
F.v. **	193 (16%)	103 (50%)	26 (19%)
Ensk./inrättn. **	714 (57%)	81 (40%)	82 (60%)
Båda	335 (27%)	20 (10%)	29 (21%)
S:a	1242 (100%)	204 (100%)	137 (100%)

Källa: *Ålderdomsförsäkringskommitten IV*, "Statistiska utredningar", Stockholm 1912, s 504 f.

*: inkluderar änkor, änklingar och fränskilda.

** : F.v.- fattigvård; Ensk/inrättn — underhåll från enskilda och inrättningar.

Av de kvinnor som tillhörde gruppen icke-taxerade var det 620 st, 37 %, som hade inkomst av eget arbete. Bland de ensamstående männen var andelen något lägre, 33 % eller 104 st.³⁶ Huvudparten av de äldre kvinnorna finner vi, som väntat, i husligt arbete av olika slag. De betecknas som hjälpgummor, pigor, städerskor, tvätterskor etc. Den grupp som här står i blickpunkten, dvs de äldre fabriksarbeterskorna, var relativt liten. Endast 37 kvinnor var uttryckligen klassificerade som fabriksarbeterskor.³⁷ Varför gruppen var så pass liten är en fråga som vi återkommer till längre fram.

2. Förhållanden vid Malmö Yllefabrik (MYA) 1870—1918

Industrin i Malmö var starkt expansiv under årtiondena kring sekelskiftet. Mellan 1891 och 1910 mer än fördubblades antalet fabriksarbetare i staden. Samtidigt ökade andelen kvinnliga industriarbetare från 42 till 47 %. Den stora andelen kvinnor måste ses mot bakgrund av stadens industristruktur, karaktäriserad av många "typiska" kvinnoindustrier, däribland textil- och tobaksindustri.³⁸

Malmö Yllefabrik var vid sekelskiftet den i särklass största kvinnoarbetsplatsen i Malmö. Fabriken hade grundats år 1866. Då redovisade företaget 75 anställda arbetare. Av dessa var närmare hälften (35 st) kvinnor. Andelen kvinnor ökar därefter kontinuerligt för att som högst, under den period som här är aktuell, uppgå till 87 % år 1892.

Mellan 1880 och 1890 mer än fördubblades antalet arbeterskor (från 132 till 540) medan de manliga arbetarnas antal i stort sett förblev konstant. Speciellt påtagligt var ökningen mellan 1888 och 1889. Fabriken brann nämligen ned på

våren förstnämnda år och när den återuppbyggdes igen anskaffades moderna maskiner från Tyskland och England, vilket ledde till att handvävningen (en i stort sett manlig syssla) nästan helt försvann.³⁹

Fyra tidpunkter har valts ut för denna studie av åldersstrukturen bland de kvinnliga arbetarna vid MYA — 1870, 1886, 1907 och 1918.⁴⁰ Störst antal anställda hade fabriken år 1907, då arbetarantalet uppgick till över 1000. (Tab 2)

Tabell 2. Arbetarna vid MYA fördelade på män och kvinnor 1870-1918.

År	Män	Kvinnor	Sa	Andel kv. i %
1870	87	116	203	57
1886	82	181	263	69
1907	234	839	1073	78
1918	171	561	732	77

Källa: *Företagets mantalsuppgifter*, Malmö Stadsarkiv.

Vilka kvinnor var det då som arbetade vid fabriken? Detta är en fråga som blivit föga utredd i forskningen rörande kvinnoarbetets utveckling. En vanlig bild, såväl i samtiden som i litteraturen, är att de var unga och ensamstående med endast sig själva att försörja.⁴¹ Stämmer det för Malmö Yllefabrik?

När det gäller arbeterskornas civilstånd visar det sig visserligen att huvudparten var ogifta eller änkor/skilda (en mindre del), men samtidigt sker intressanta förändringar inom denna ram. Den största andelen gifta kvinnor finner vi 1870 (19 %). Andelen sjunker därefter markant för att sedan återigen stiga. År 1918 är andelen gifta kvinnor uppe på nästan samma nivå som 1870. (Tab 3)

Tabell 3. Kvinnliga arbetare vid MYA uppdelade efter civilstånd 1870-1918. Procentuell andel inom parentes.

År	ogifta	gifta	änkor/skilda
1870	67 (71)	18 (19)	9 (10)
1886	142 (89)	12 (7)	6 (4)
1907	662 (86)	80 (10)	24 (3)
1918	426 (78)	95 (17)	24 (4)

Källa: *Företagets mantalsuppgifter*, *mantalslängder*, Malmö stadsarkiv.

Anm: Inkluderar endast dem som påträffats i mantalslängd.

När det gäller arbeterskornas försörjningsbördan avviker mönstret klart från det förväntade. År 1870 var det nämligen hela 43% av kvinnorna som hade hemmavarande barn att försörja. 1886 och 1907 är däremot andelen mödrar lägre —

20 %. Därefter sker en ökning och 1918 är andelen uppe i 29 %. Andelen försörjare var således större än andelen gifta, vilket tyder på att en stor del av mödrarna var ensamförsörjare. Åren 1870, 1907 och 1918 var hälften av mödrarna ogifta, år 1886 hela 75 %.

I vilken utsträckning stannade då kvinnorna kvar vid fabriken som äldre? Spridningen på olika åldersgrupper var störst år 1870. Ingen av arbeterskorna var emellertid över 60 år och vid de övriga tidpunkterna finner vi endast ett fåtal i denna åldersgrupp. Sätter vi istället gränsen vid 50 år framträder vissa skillnader över tid. År 1870 var 7 % av arbeterskorna över 50 år. År 1886 och 1907 finner vi endast 2 % i denna åldersgrupp och 1918 har andelen ökat till 5 %. Ökningen vid den sistnämnda tidpunkten kan kopplas till att det då skett en generell förskjutning uppåt i åldrarna. År 1918 är nämligen över hälften av de kvinnliga arbetarna över 30 år och nästan en fjärdedel är över 40 år. (se Tab 4)

Tabell 4. De kvinnliga arbetarnas fördelning på olika åldersgrupper 1870–1918. Procentuell andel inom parentes.

År	Ålder				
	—18	18—29	30—39	40—49	50—
1870	8 (9)	41 (44)	31 (33)	7 (7)	7 (7)
1886	4 (3)	115 (72)	29 (18)	9 (6)	3 (2)
1907	48 (6)	438 (57)	198 (26)	76 (10)	13 (2)
1918	12 (2)	248 (45)	161 (29)	103 (19)	25 (5)

Källa: *Företagets mantalsuppgifter, mantalslängder*, Malmö Stadsarkiv.

Anm: Inkluderar endast dem som påträffats i mantalslängd.

Vid en jämförelse med de uppgifter som lämnades av Arbetareförsäkringskommittén var andelen äldre kvinnor extremt låg vid Malmö Yllefabrik. Inom industrin som helhet var andelen kvinnor över 50 år i genomsnitt 13 % år 1880. För männens vidkommande var andelen 22 %. Här fanns dock stora skillnader mellan olika yrkesgrupper för såväl män som kvinnor. Så var exempelvis inom typografbranschen endast 8 % av männen över 50 år.⁴² När det gäller kvinnorna inom denna bransch var år 1903 endast 2,9 % över 50 år.⁴³ Av de manliga vävarna och spinnarna däremot var, enligt Arbetareförsäkringskommittén, nästan en tredjedel över 50 år, vilket ger en intressant belysning åt våra uppgifter rörande de kvinnliga arbetarna vid Yllefabriken i Malmö.⁴⁴

Till en del kan den låga andelen äldre kvinnor 1886 och 1907 förklaras med att fabriken då befann sig i ett expansivt skede när man anställde många unga kvinnor. Men om kvinnorna i stor utsträckning stannat kvar vid fabriken skulle andelen äldre vara betydligt högre år 1918 än den de facto var.

Varför var då de äldre kvinnorna så få vid fabriken? Till en del tycks det ha berott på en medveten politik hos fabriksledningen.

3. Könsdifferentierad pensionering

Malmö Yllefabrik kom snart att tillhöra en av de teknologiskt sett mest avancerade fabriker inom yllefabrikationen i landet. I sin inställning till den framväxande fackföreningsrörelsen var ledningen emellertid mindre modern. En patriarkalisk och tidvis repressiv anda präglade företaget. De arbetare som gick med i fackföreningen hotades av avsked. Konflikter angående detta var återkommande. Först år 1907, efter en strejkaktion, tvingades ledningen att acceptera fackföreningen. Oviljan att acceptera organisering gällde dock inte enbart arbetarna utan också arbetsgivarna. Först år 1935 inträdde Malmö Yllefabrik i Svenska Arbetsgivareföreningen.⁴⁵

Bl a som ett uttryck för den patriarkala andan bildades år 1883 Malmö Yllefabriks aktiebolags Pensions- och understödsfond — enligt uppgift den första i sitt slag i landet.⁴⁶ Syftet med fonden var att: "...bereda arbetarne en ekonomiskt sorgfri ålderdom och tillika vid fabriken fästa en intresserad och duglig arbetarstam..."⁴⁷ Pensionsberättigad var varje arbetare, manlig eller kvinnlig, som varit anställd av bolaget i 20 år; för män dock först efter att de uppnått 55 års ålder. Pensionen utbetalades inte förrän den anställde erhållit avsked. Minsta pensionsbelopp var 200 kr och högsta 1000. Pensionens storlek skulle relateras till hur länge en person arbetat vid fabriken, men i realiteten tycks det i stället ha blivit en uppdelning män/kvinnor där relativt liten hänsyn togs till anställningstid. Kvinnorna fick i regel 250 kr i pension och männen 400 eller 450 kr.⁴⁸

Vilken var då bakgrunden till att ingen åldersgräns sattes för kvinnornas pensionering? Som stadgarna formulerades innebar det att en arbeterska som började vid fabriken vid 18 år kunde erhålla pension redan vid 38 års ålder — och som vi skall se var det många som slutade vid fabriken och fick pension innan de fyllde 40 år. Det finns flera tänkbara svar på frågan. Det kan ha varit föreställningarna om kvinnors tidigare åldrande som slog igenom även här; det kan också ha varit ett medel för att få kvinnorna att stanna kvar vid fabriken — man hade nämligen uttalade svårigheter att få tag på utbildad arbetskraft vid denna tid; det kan också ha varit så att arbetet var så hårt att kvinnorna efter tjugo år var utslitna och att företaget då inte hade intresse av att ha dem kvar.

Det finns vissa tecken som tyder på att de äldre och kvinnorna i större utsträckning än de yngre och männen var utsatta för sjukdomar och olycksfall. I redogörelserna för Malmö Yllefabriks AB:s arbetares sjuk- och begravningskassa, inrättad 1869, framkommer att det i stor utsträckning är äldre arbetare som utnyttjar kassans medel. I årsredogörelsen från 1889 konstaterar man en fortlöpande minskning i kassan vilket hänförs till "...den ständiga hjälp äldre medlemmar fått upptaga". En liknande notering finner vi år 1893 då man konstaterar att några äldre medlemmar varit ständiga hjälptagare. Året efter påvisas en skillnad mellan mäns och kvinnors sjuklighet. Kvinnors hjälpbehov det året hade överskridit deras tillskott. Den lilla behållning som trots allt fanns i kassan var ett resultat av "de manliga arbetarnas ringa sjuklighet".⁴⁹

Enligt en förteckning som företaget upprättade år 1918 fanns då 332 pensionsberättigade arbetare vid fabriken, 254 kvinnor och 78 män.⁵⁰ Av denna förteckning framgår att mer än hälften av kvinnorna arbetade sina 20 år och därefter erhöll pension. Mindre än 10 % av kvinnorna arbetade mer än 25 år innan de fick pension. För männens del blev av naturliga skäl den genomsnittliga tiden på fabriken längre. Denna skillnad yttrade sig sedan i klara skillnader i pensionsålder mellan män och kvinnor. (Se tab 5) Nära 30 % av de kvinnor som erhållit pension hade slutat vid fabriken innan de fyllt 40 år och nära 80 % innan de fyllt 50 år.

Tabell 5. Pensionsålder för manliga och kvinnliga pensionstagare vid Malmö Yllefabrik 1883—1918. Procentuell andel inom parentes.

Pensionsålder	kvinnor	män
—39	57 (28%)	0 (0)
40—49	103 (51%)	1 (2%)
50—59	38 (19%)	31 (61%)
60—	4 (2%)	19 (37%)
S:a	202	51

Källa: "Förteckning över pensionstagare", *Malmö Yllefabriks arkiv*, Malmö stadsarkiv.

Även om kvinnornas tidigare pensionsålder skulle ha en faktiskt grund i högre grad av utslitning så tog sig inte detta uttryck i en tidigare dödsålder för kvinnorna än för männen. Bland de 254 pensionsberättigade kvinnorna fanns det 44 som var födda före 1859, och därmed skulle uppnå minst 60 års ålder år 1918. Av dessa levde fortfarande 36 stycken och deras medelålder var 64 år.⁵¹ Medelåldern bland de kvarvarande männen i samma grupp var obetydligt högre, 65 år. Av männen över 60 år arbetade dessutom fortfarande nästan en fjärdedel.⁵²

Det visar sig således att studiet av de långvarigt anställda vid Malmö Yllefabrik egentligen inte gav oss några andra upplysningar om de kvinnliga fabriksarbetarnas situation på ålderdomen än att de, när de lämnade fabriken i omkring 40-årsåldern, fick med sig ett mindre bidrag till sin fortsatta försörjning. Detta att kvinnorna slutade vid så unga år, medan männen arbetade längre, en stor del t o m till de var 60 år och äldre, är dock i sig en intressant uppgift eftersom den så tydligt illustrerar att betingelserna för mäns och kvinnors åldrande var mycket olika.

Frågan om hur yllefabriksarbeterskorna försörjde sig på ålderdomen får vi fortfarande låta stå öppen. Pensionen, som var mindre än de lägsta kvinnolönerna vid sekelskiftet, kan knappast ha räckt. Tog de kanske arbete vid en annan fabrik, blev de hemindustriarbetare eller övergick de till husligt arbete? I vilken utsträckning blev de beroende av underhåll, från de allmänna eller från

anhöriga? Av Ålderdomsförsäkringskommitténs primäruppgifter från Malmö framgick, som nämnts, att endast en mindre del av de yrkesaktiva kvinnorna över 60 var fabriksarbeterskor. Majoriteten finner vi i stället som hjälpgummor, pigor etc. Den generella bild av äldre fattiga kvinnors försörjningsförhållanden som kommittén förmedlar är komplex, ofta med flera och varierande försörjningskällor. Många kvinnor erhöll, förutom en viss egen mindre inkomst i form av t ex lön eller pension, understöd antingen från fattigvården eller från enskilda, ibland både och. En fd yllefabriksarbeterska uppbar t ex förutom sin pension 24 kr i årligt underhåll från anhöriga, medan en annan arbetade som hjälpgumma och därigenom utökade sin inkomst till 300 kr. Fortfarande var som synes den sammanlagda inkomsten mycket låg. Med hjälp av livslinjestudier rörande en mindre del av de äldre yllefabriksarbeterskorna kommer vi längre fram att söka klargöra hur levnadsbetingelserna mer konkret gestaltade sig för dessa kvinnor.

Kvinnligt åldrande — underordning eller styrka

Kvinnoforskningen, liksom annan forskning om undertryckta grupper i samhället, har i bland uppdelats och analyserats i termer av "eländighetsforskning" och "värdighetsforskning". I den förra betonas förtrycket och underordningen och i den senare framhålls gruppen/individens som en aktör, vilken representerar viktiga värden, har viss kontroll över sitt liv och förmåga att påverka sin omgivning. Det är lätt att hamna i samma uppdelning i forskningen om äldre kvinnor.

Peter Stearns påvisar i sin historiska exposé mycket klart vilken fördomsfullhet och många gånger nedvärderande attityd som historien igenom mött den äldre kvinnan. Trots detta är den bild av den äldre kvinnans faktiska situation som hans skildring frammanar i huvudsak harmonisk. Han framhåller att kvinnans beroende status och vårdande roll tidigare i livet samt hennes förmåga att utveckla nya känslomässiga band skapade bättre förutsättningar för henne än för mannen att klara sin ålderdom. "Women successfully equated old age with dependence, doubtless of necessity but without apparent demur."

En mer entydigt negativ bild av äldre kvinnors situation ges i en artikel av den australiensiska sociologen Cherry Russell i "Women's International Forum" 1985. Hon sammanfattar: "... old women face a range of special problems including greater poverty, higher rates of aloneness, institutionalisation and loneliness, disadvantage in work and remarriage, in health and medicalisation, symbolic derrigation, and increased burdens of care for others."⁵⁴

Delvis kan dessa skilda bedömningar hänföras till att studierna bygger på olika empiriska data, delvis hänger de samman med författarnas olika teoretiska och värderingsmässiga utgångspunkter. Mot Stearns funktionalistiska perspektiv, där harmoni och anpassning är centrala teman, ställs här ett feministiskt och på könskonflikter inriktat synsätt. Båda tolkningarna kan dock

ifrågasätts. Stearns antagande om ett frekvent samboende och en i huvudsak konfliktfri relation mellan den äldre kvinnan och hennes barn motsägs av nyare forskning.⁵⁵ På samma sätt måste Russells mycket pessimistiska bild, troligtvis betingad av artikelförfattarens polemik mot en ofta helt könsblind åldringsforskning, nyanseras. Detta gör författaren för övrigt också själv då hon avslutningsvis konstaterar att kvinnors åldrande visserligen inte kan beskrivas som en oproblematiserad process, men att det trots allt inte heller är fråga om en helt mörk bild. "Despite their structural and cultural disadvantages, many old women assert considerable control over 'lives full of experience, work and determination'."⁵⁶

Att betingelserna för kvinnornas åldrande varit och fortfarande är annorlunda än männens och att samhällets agerande vis-a-vis äldre kvinnor oftare styrts av stereotyper än av faktisk analys är en sak, men därmed alltså inte sagt att betingelserna för *alla kvinnors* åldrande är likartade. I en aktuell genomgång av vad den historiska åldringsforskningen har att säga om kvinnors situation varnas just för allför vidlyftiga generaliseringar om "äldre kvinnor". Studier från USA och England visar tvärtom på stora variationer mellan olika kategorier av äldre kvinnor när det gäller boende, ekonomi och beroenderelationer, variationer som kan kopplas till bl a olika klassbakgrund och till skillnader i tidigare familjesituation.⁵⁷

De empiriska data och den preliminära analys som har presenterats här har i stor utsträckning betonat särbehandling och förtryck av kvinnor. Avslutningsvis vill jag därför betona vikten av att beakta såväl variationer inom kvinnogruppen som att vi i en analys av den enskilda kvinnans situation måste räkna med att finna dimensioner av både förtryck och styrka. Så låg det säkert något i Ålderdomsförsäkringskommitténs bedömning att äldre, ensamstående och invalida män kunde hamna i en mer utsatt position än en kvinna i samma situation, då kvinnan pga sina tidigare erfarenheter i livet i större utsträckning kunde vara till nytta och hjälp i anhörigas hem. Men alla kvinnor hade inte barn eller andra anhöriga att tillgå och alla äldre ensamstående män var inte utblottade och ensamma. Och tittar vi på Malmö, denna utpräglade industristad, var det uppenbart att mängder äldre ensamstående kvinnor levde i misär. Målsättningen med de tidigare omnämnda livslinjestudierna blir att närmare söka belysa sambandet mellan kvinnors tidigare livserfarenheter, när det gäller såväl arbete som familjesituation, och den ekonomiska och sociala situationen på ålderdomen.

Noter

1. Se *Äldre i samhället, förr, nu och i framtiden*, del I och 2, Birgitta Odén, Alvar Svanborg & Lars Tornstam (red), Stockholm 1982 och 1983, där det tvärvetenskapliga projektet med samma namn presenteras.
2. Dan Mellström, "Medicinsk demografi och livsstilar hos äldre i Sverige", *Äldre i samhället — förr, nu och i framtiden*, del 2, s 59. Enligt Mellström beräknas andelen individer över 65 år utgöra 22 % av den svenska befolkningen år 2020, år 1978 var den 16 %. Angående den demografiska utvecklingen se även Pia Pikwer, Arne Arvidsson, Ingvar Holmberg "Omvårdnaden om äldre — ett perspektiv på framtida hemsjukvård utifrån en demografisk simuleringsmodell", *Äldre i samhället — förr, nu och i framtiden. Arbetsrapport 18*, Lund 1984.
3. Pikwer, Arvidsson och Holmberg a.a. s 30.
4. Birgitta Odén. "Demografi. En introduktion", *Äldre i samhället — förr, nu och i framtiden*, del 2, s 37; Sten Carlsson, *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor*, Uppsala 1977, s 22.
5. Så har man diskuterat äldre kvinnor som potentiell vårdresurs (Gert Sundström, *Caring for the Elderly in Welfare Society*, Kungälv 1983), prognostiserat att kvinnorna kommer att utgöra en majoritet av den åldrande befolkningen år 2000 och därmed få specifika sociala problem (Mellström a.a.) och fastställt kvinnornas högre konsumtion av vård (Alvar Svanborg "Intervention i samhället i ett medicinskt perspektiv", *Äldre i samhället — förr, nu och i framtiden*, del 1) för att här endast ge några exempel.
6. Se t ex Peter Stearns, *Old Age in European Society*, London 1977; *Resources for Feminist Research*, Vol 11, nr 2 1982, som är ett temanummer om forskning rörande äldre kvinnor; Joke Esseveld, "De manglande år: de midtre og senere år i det voksne liv og samfundsvitenskapene", *Kvinner, overgang og aldring*, NAVF:s sekretariat for kvinneforskning, Arbeidsnotat 2, 1981; Inger Hilde Norhus, Lise Widding Isaksen & Kari Waerness, *De fleste gamle er kvinner*, Oslo 1986.
7. Olika definitioner av åldrandet diskuteras i Gunilla Hammarström, *Det sociala åldrandet. Ett tvärkulturellt perspektiv*, Uppsala 1975, s 9 ff.
8. För en inblick i dagens teoridiskussion inom kvinnoforskningen se t ex Christina Carlsson, Joke Esseveld, Sara Goodman & Karin Widerberg, "Patriarkat — en kritisk granskning", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1983:1; antologin *Feminism and marxism. En förälskelse med förhinder*, Hillevi Ganetz, Evy Gunnarsson & Anita Göransson ,(red), Stockholm 1986; relevanta artiklar i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1987:2—3.
9. För en diskussion av olika sätt att avgränsa kategorin äldre se *Lokalprogram vid Lunds Universitet av projektet De äldre i samhället — förr, nu och i framtiden. Historisk del*, 1980 01 15, s 8 f.
10. För ytterligare begreppskritik av detta slag se t ex Rita Liljeström, "Jämställdhet, arbetarklass och välfärdskapitalism", *Jämställdhetsperspektiv i forskningen*, RJ 1980:4; Christina Carlsson, *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880—1910*, Lund 1986, s 12 ff, 20—22.
11. E M Nett, "Women as Elders", *Resources for Feminist Research*, Vol 11 nr 2, 1982, s 203.
12. Birgitta Odén, "Åldrandet i arbetslivet. En introduktion", *Äldre i samhället — förr, nu och i framtiden*, del 2, s 69.
13. Undersökningen har genomförts inom ramen för det av Riksbankens Jubileumsfond finansierade projektet "Äldre kvinnor i yrkesarbete och efter", som är knutet till det större tvärvetenskapliga projektet "Äldre i samhället — förr, nu och i framtiden", vars historiska del letts av prof. Birgitta Odén vid Historiska institutionen, Lunds Universitet.
14. Lars Olsson, *Gamla typer och nya produktionsförhållanden*, Lund 1986, s 9 ff.
15. *Ålderdomsförsäkringskommittén II*, "Kostnadsberäkningar", Stockholm 1912, s 58;

Historisk statistik för Sverige Del I, "Befolkning 1720—1950", Stockholm 1969, s 47. Att de äldre ensamstående kvinnorna utgjorde ett av 1800-talets stora fattigvårdsproblem har påtalats av t.ex. Oscar Bjurling, *Stadens fattiga. En studie över fattigdom och fattigvård i Malmö*, Malmö 1956.

16. *Ålderdomsförsäkringskommittén II*, s 58.
17. *Ålderdomsförsäkringskommittén IV*, "Statistiska utredningar", Stockholm 1912, s 528 f.
18. *Ålderdomsförsäkringskommittén II*, s 743.
19. *Ålderdomsförsäkringskommittén I*, "Betänkande och förslag angående allmän pensionsförsäkring", Stockholm 1912, s 53 f.
20. För en utförlig genomgång av särbehandlingen av kvinnorna i 1913 års allmänna pensionsförsäkring se Lydia Wahlström, *Den svenska kvinnorörelsen*, Stockholm 1933, s 293 ff; Åke Elmér, *Folkpensioneringen i Sverige*, Malmö 1960, s 46 ff; Kerstin Abukhanfusa, *Piskan och moroten*, Stockholm 1987, s 28 ff.
21. *Ålderdomsförsäkringskommittén I*, s 79.
22. A.a. s 80 f.
23. A.a. s 45 f.
24. Abukhanfusa a.a., s 75.
25. Stearns a.a., s 119 ff, samt "Old Women: Some Historical Observations", *Family History*, Vol 5, 1980:1.
26. För en ingående diskussion av detta se Janet Roebuck "Ladies and Pensioners: Stereotypes and Public Policy Affecting Old Women in England, 1880—1940", *Journal of Social History*, 1979:7.
27. Denna fråga var föremål för livlig debatt i samband med att de olika pensionssystemens utformning diskuterades i Sverige i början av seklet. Se Wahlström a.a. s 294.
28. Elmér a.a. s 45; *Betänkande och förslag i fråga om kvinnors tillträde till statstjänster*, II, Stockholm 1921, s 189.
29. Wahlström a.a. s 295 f; *Kvinnors röst och rätt*, Stockholm 1969, s 111 f; *Betänkande och förslag i frågan om kvinnors tillträde till statstjänster*, II, Stockholm 1921, s 168.
30. Björn Molin, *Tjänstepensionsfrågan. En studie i svensk partipolitik*, Göteborg 1965, s 33.
31. Stearns, *Old Women ...*, s 47.
32. Elmér a.a. s 80f.
33. A.a. s 400.
34. Ålderdomsförsäkringskommitténs primärmaterial rörande befolkningen över 60 år innehåller utomordentligt intressant information om äldre kvinnors (i första hand de ensamståendes) arbets- och försörjningssituation. Materialet ger uppgifter om såväl nuvarande som tidigare yrkesverksamhet, storleken på och arten av inkomst respektive understöd samt graden av arbetsförmåga. Den bristfälliga registreringen av kvinnors yrkesarbete är ett ständigt påtalat problem inom kvinnoforskningen. Det här föreliggande materialet, som jag hoppas kunna återkomma till och bearbeta mer fullständigt längre fram, bör därför kunna fylla något av denna kunskapslucka när det gäller stadsmiljöer under 1800-talets senare hälft.
35. *Ålderdomsförsäkringskommittén IV*, s 504—505.
36. *Ibid* s 528.
37. *Ålderdomsförsäkringskommittén 1907*. Kommitté nr 20. Vol 651—654, Riksarkivet Stockholm.
38. Christina Carlsson, *Kvinnorbetet i den tidiga industrin*, opublicerad uppsats, Historiska institutionen, Lund 1979, s 17.
39. Malmö Yllefabriks mantalsuppgifter över anställda arbetare, Malmö stadsarkiv, Carlsson, *Kvinnosyn och kvinnopolitik ...* s 115.
40. Förutom att avsikten varit att illustrera förändring över tid, har valet av just dessa tidpunkter styrts av att materialet även skall kunna användas i de planerade livslin-

jestudierna.

41. För en diskussion angående detta se Carlsson, *Kvinnosyn och kvinnopolitik...*, s 43 ff.
42. *Arbetareförsäkringskommitténs betänkande III. 7: "Ålders- och civilståndsfördelningen samt dödlighetsförhållandena inom olika yrken"*, Stockholm 1889, s 73, 81, 79, 77.
43. Lars Olsson, *Gamla typer och nya produktionsförhållanden*, opublicerad uppsats, Historiska institutionen, Lund 1982, s 17.
44. *Arbetareförsäkringskommitténs betänkande III*, s 77.
45. *August Schmitz' levnad berättad av honom själv*, opublicerat manuskript, Malmö stadsarkiv, s 52 ff; *Inslaget*, MAB och MYA:s tidskrift, Jubileumsnummer 17 maj 1946, s 36.
46. *August Schmitz' levnad* s 70.
47. *Inslaget...* Jubileumsnummer ...1946, s 34.
48. "Malmö Yllefabriks Aktiebolags Pensions- och Understödsfond", *Malmö Yllefabriks arkiv*, Malmö stadsarkiv.
49. "Malmö Yllefabriks Aktiebolags arbetares Sjuk- och begravningskassa", *Malmö Yllefabriks arkiv*, Malmö stadsarkiv.
50. "Malmö Yllefabriks Aktiebolags Pensions- och Understödsfond. Förteckning över pensionstagare 1883—1918." *Malmö Yllefabriks arkiv*, Malmö stadsarkiv.
51. Av de 8 som avlidit hade 2 gjort det före 60 års ålder, 2 vid 60, 1 vid 70, 1 vid 75, 1 vid 78, 1 vid 80.
52. Bland männen var av naturliga skäl fler över 60 år. 61 stycken, dvs 78 %. Medelåldern bland de kvarvarande var ca 66 år.
53. Stearns "Old Women....", s 52
54. Russell "Ageing as a Feminist Issue" i *Women's International Forum*, Vol 10, No 2, 1987, s 129.
55. Stearns, "Old Women....", s 55 f.
56. Russell, a.a., s 130.
57. Marjorie Chary Feinson, "Where are the Women in the History of Aging" i *Social Science History*, Vol 6, nr 11, Fall 1985.